

שו"ת בהלכה לשולחן שבת

מאת הרב משה חיים חנונו שליט"א

גיליון מס' 96

הלכות סליחות

על מעלת הסליחות הנאמרות בציבור מובא בתנא דבי אליהו: בשעה שישראל מתקבצים לפני ועומדים באגודה אחת לפני ואומרים לפני סליחה - אני אענה אותם. שנאמר: ה' הושיעה המלך יענו ביום קראנו.¹

לפיכך, טוב ורצוי לומר סליחות יחד עם הציבור, שהרי תפילת הרבים מרוצה ומקובלת יותר מתפילת היחיד, וכמו שנאמר "והן אל כביר לא ימאס", ודרשו חז"ל מכאן שאין הקב"ה מואס בתפילת רבים (ברכות ח ע"א). ובפרט שרק בציבור ניתן לומר 'קדיש', וי"ג מידות של רחמים.

מכל מקום, מי שאנוס ולא מתאפשר לו לומר סליחות יחד עם הציבור, לא ימנע מאמירת סליחות ביחידות, אלא שבסליחות הנאמרות ביחידות ישנם הגבלות מסוימות כמו שנבאר בע"ה.

האם מותר לומר י"ג מידות ביחידות?

האומר סליחות ביחידות אינו רשאי לומר שלוש עשרה מידות של רחמים, כיון שהם בכלל דברים שבקדושה שיש לאמרם בעשרה בלבד. אולם, אם קורא אותם בטעמי המקרא כמי שקורא פסוקים מהתורה בדרך לימוד - מותר.²

אם אינו בקיא בטעמי המקרא - רשאי לקרואם בסגנון ניגון בו הוא רגיל ללמוד, ובלבד שלא יקרא בניגון של תפילה וסליחות.³

כשאומר י"ג מידות ביחידות, האם צריך לסיים את הפסוק "ונקה לא ינקה" וגו', או שמסיים כמו בסידורים?

יש אומרים שכאשר אומר י"ג מידות ביחידות (באופן שמותר כפי שהתבאר לעיל), יש לו לסיים את הפסוק "וחטאה, ונקה לא ינקה, פוקד עוון אבות על בנים ועל בני בנים, על שלשים ועל רבעים", מאחר ש"כל פסוקא דלא פסקיה משה - אנו לא פסקינו ליה"⁴, והיינו שיש איסור להפסיק באמצע הפסוק ויש חובה להשלימו.⁵ וי"א שאף היחיד רשאי לסיים בתיבת "ונקה" כמו שמסיימים בציבור.⁶

האם מותר לומר ביחידות בקשות וסליחות שנכתבו בלשון ארמי כגון "מחי ומסי", "מרנא דבשמיא" וכדומה? המתפלל בציבור ולא הספיק לאומרם יחד עם הציבור, האם יכול לאמרם לעצמו? ומה הדין בי"ג מידות של רחמים?

הסליחות והפיוטים הנאמרים בלשון ארמית, אין ליחיד לאומרם. לפי שאין המלאכים מבינים לשון ארמי, ולא יעלו את תפילתו לפני ה', מה שאין כן בציבור - שכאשר נמצאים עשרה מיישרי שורה השכינה ומאזינה לתפילת כל פה ואין צורך לעזרת המלאכים, לפיכך רק בציבור רשאים להתפלל בלשון ארמי ולא ביחידות.⁷

ומכל מקום, כאשר יש מניין בבית הכנסת והיחיד לא הספיק לומר יחד עם הציבור את הקטע הנאמר בארמית, רשאי לומר את הפיוט לעצמו כל זמן

וידי כרגיל - לפי שהיודי הוא עיקר הסליחות, ודבר בעיתו מה טוב!⁸

בסליחות הנאמרות בלילה - אם יש חתן מדלגים על 'נפילת אפים' כאמור, לפי שזמן שמחתו הוא בין ביום ובין בלילה, אך אם יש בעלי ברית, לא מדלגים על נפילת אפים היות ולילה אינו זמן מילה, גם אם התחילו את הסליחות קודם עלות השחר, אומרים נפילת אפים אחר עלות השחר, כיון שהתחילו בלילה, אך אם התחילו אחרי עלות השחר אין אומרים נפילת אפים שהרי ביום הוא זמן שמחתם.⁹

האם אמירת תיקון חצות עדיפה על אמירת סליחות?

תיקון חצות קודם במעלתו לאמירת סליחות. על כן מי שנשאר עד אחר חצות, וכן מי שקם קודם עלות השחר יקדים לומר תיקון חצות, אך אם יפסיד בכך את אמירת הסליחות¹⁰, אך אם כבר עלה עמוד השחר, לא יאמר תיקון חצות.¹¹

הוראה זו אינה הוראה לכלל, לפיכך מי שאינו רגיל באמירת תיקון חצות או שאמירת סליחות מעוררת אותו יותר לתשובה ומעשים טובים רשאי להקדים ולומר סליחות.¹²

תפילה בנץ או אמירת סליחות, מה עדיף?

מנין של פועלים שיש באפשרותם או להתפלל סליחות קודם התפילה ויפסידו בכך תפילת שחרית עם הנץ החמה, או להתפלל שחרית בהנץ החמה, ולומר סליחות לאחר התפילה, עדיף שיתפללו בהנץ החמה ויאמרו סליחות לאחר התפילה.¹³

האם תלמידי חכמים ואנשים העמלים לפרנסתם יכולים להקל באמירת הסליחות אם זה מפריע להם בשגרת לימודם או עבודתם?

אין להימנע מאמירת סליחות בציבור בימים אלו, וכתבו הפוסקים שאף תלמידי חכמים שתורתם אומנותם, יתבטלו מעט מלימודם ולא יאבדו אפילו יום אחד מאמירת סליחות.¹⁴

1 תהלים כ, י. תנא דבי אליהו זוטא פרק כג.
2 שו"ע סימן תקס"ה סעיף ה, ומשנ"ב שם, ובסימן תקפ"א ס"ק ד.
3 שו"ת אגרות משה חלק ג סוף סימן כא.
4 תענית כו, ב.
5 חסד לאלפים סימן קלא סעיף ט, כה"ח סימן קלא ס"ק כג, אג"מ י"ד חלק ג סימן כא, אול"צ ח"ב פרק ט הלכה א.
6 שו"ת רב פעלים ח"א או"ח סימן יא, ובספרו רב ברכה, מערכת ו, א, פתה"ד, חזו"ע עמוד ל.
7 סוטה לג, א. שו"ע סימן קא סעיף ד, משנ"ב שם ס"ק טו, א"ר סימן תקפ"א ס"ק כב בשם ספר תניא. משנ"ב ס"ק ד, יבי"א א או"ח לה.
8 הגר"ש איועירבך הליכות שלמה עמוד ד סעיף ד, אשר ישראל פמ"ה הערה נה, פסקי תשובות שם אות יב.
9 ורק אם התחיל היחיד לאומרם בציבור וסיימו הציבור לאומרם, יכול היחיד להמשיך באמירתם ללא טעמים, שכיון שהתחיל עם הציבור חשוב כאומרם עם הציבור, אף שמסיימים ביחידות, בא"ח ש"א פרשת כי תשא ס"ד, כה"ח סימן קלא ס"ק כד.
10 ומפסיק לומר י"ג מידות גם באמצע היודי. שבת הלוי ח"ז סימן יב אות א, ח"ט סימן כד אות ב.
11 משנ"ב סימן תקפ"א ס"ק ד, ועיין עוד סימן נ"ד ס"ק ז' וט', סימן קנ"ה ס"א בבה"ל ד"ה ויקבע, כה"ח סימן נ"ה אות ה' וז"ל, מנחת יצחק ח"ח סימן נ"א.
12 היות והקדיש שייך לתפילה, שהרי אומר התקבל צלותהו, ורמ"א סימן נ"ה ס"ג ומשנ"ב ס"ק כ"ב, משנ"ב סימן תקפ"ד ס"ק, תגר"ז סימן נה ס"ד.
13 בית יוסף ושו"ע שם, כה"ח אות ל"ה ול"ט, וכן דעת הפר"ח, הכנה"ג, המאמר מרדכי ועוד. ויש להסתפק אם יכולים להמשיך את החלקים שמותר לאומרם רק בעשרה, י"ג מידות ומה שאומרים בארמית, שדווקא בתפילה

אמנם, אם בעקבות הקימה המוקדמת, ראשם כבד עליהם במשך היום באופן שמקשה על רצף לימודם - רשאים להימנע מאמירת הסליחות, וישתדלו לכל הפחות לאומרם בציבור בשני וחמישי, או בימי שישי, ובעיקר יקפידו יותר באמירת הסליחות בימים האחרונים של חודש אלול ובעשרת ימי תשובה.²¹ וכן קפידים ופועלים ושכירים, שאם ישכימו קום לסליחות לא יוכלו לעשות מלאכתם באמונה - רשאים להימנע מלקום לסליחות, וישכימו לפרקים בשני וחמישי ובעשרת ימי תשובה.²²

ומכל מקום לכתחילה יקפידו לארגן מנייני סליחות במשך היום לאחר תפילת שחרית, או קודם תפילת המנחה, כדי שלא יתבטלו לגמרי מאמירת הסליחות.

למה מכים על הלב בשעת הויידוי? וכיצד צריך להכות?

בעת אמירת הויידוי (אשמנו, בגדנו ..) יש להכות בנחת על הלב ביד ימין, הכאה אחר הכאה, כשמכה על ליבו יכפוף אצבעותיו כגארף, וטוב שיהיה האגודל תחת האצבעות שהוא רמז למידת הרוממים, ויכוון לכבוש את מידת הדין.²³ טעם להכאה זו: לעורר את הלב לתשובה ששם משכן התאוות והחמדות (דהיינו היצר הרע שמקום משכנו בלב), ויש בזה עוד טעם על פי הסוד.²⁴

מה המקור למנהג הספרדים לתקוע בשופר בזמן אמירת י"ג מידות? מתי התקוע יאמר את הי"ג מידות בעצמו?

כבר הזכרנו את מנהג האשכנזים לתקוע בשופר מר"ח אלול עד יום לפני ראש השנה, בכל יום אחר תפילת שחרית, ועיין שם הטעמים למנהג זה. מטעם זה אף הספרדים נוהגים לתקוע בסליחות בזמן אמירת י"ג מידות ובקדיש תתקבל.²⁵

הנוהגים לתקוע בזמן אמירת י"ג מידות יקפידו לכתחילה שיאמר התקוע עם הציבור י"ג מידות, ולאחר שיסיים, יתקע בשופר לפני שהש"ץ אומר "וסלחת לעווננו", כדי שלא יפסיד התקוע את מעלת אמירת י"ג מידות בציבור.

בסליחות המתקיימות בלילה או באשמורת הבוקר, יש ליתן את הדעת שאין התקיעות גורמות לגזל שינה או הפרעה לשכנים.²⁶

דקדוקים באמירת י"ג מידות של רחמים:

כשאומר "ויקרא בשם ה' ושם נאמר", יש להפסיק מעט בין מילת 'בשם', ל- ה', והטעם לפי שה' הוא הקורא בשמו, שאז גילה ה' למשה את סוד י"ג מידות לאומרים בסדר תפילה²⁷, ויש חולקים שהפירוש שמושה קרא בשם ה'²⁸.

כמו כן, כשאומר "ה' א-ל וגו'" יש להפסיק בין ה' ל- ה', וחכמי הקבלה כתבו להקפיד בזה ביותר²⁹, אולם בני אשכנז לא נוהגים להקפיד בזה³⁰.

כשאומר השליח ציבור "ויעבור", אומרים עמו

הציבור בלחש, וכשמתחיל לומר ה', ה', יענו עמו בקול רם.³¹

כשאומר "ויעבור" ישחה מעט, ויזקוף כשאומר שם השם, כמו בכל כריעות שבתפילת שמו"ע שזוקף באמירת ה'³². ויש אומרים שכשאומר "ויעבור ה' על פניו" ישחה מעט, ובתבית "ויקרא" יגביה ראשו, וכשאומר ה' ה', ישחה מעט, היות וכתב אחר י"ג מידות "וימרה משה ויקוד"³³, והמנהג כסברא ראשונה.³⁴

ויש נוהגים להגביה רגליהם כשאומרים ה' ה', כדרך שנוהגים בקדושה³⁵, ויש חולקים.³⁶

כשאומר י"ג מידות של רחמים יאמרם במתינות ובכוונת הלב³⁷, לפי שלדעת רבים מהפוסקים יש איסור להזכיר י"ג מידות שלא בכוונה³⁸, ולכן רצוי שכל אחד ילמד היטב את ביאור הי"ג מידות.³⁹

למה נהגו בקהילות מסויימות שהש"ץ שניגש לפני התיבה לאמירת הסליחות מתעטף בטלית?

אמרו חז"ל בגמרא מסכת ראש השנה (ז ע"ב): "ויעבור ה' על פניו ויקרא", אמר רבי יוחנן: אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפלה. אמר לו: כל זמן שישראל חוטאין - יעשו לפני כסדר הזה, ואני מוחל להם. ואמר רב יהודה ברית כרונה ל"ג מידות שאין חוזרות ריקם שנאמר "הנה אנכי כורת ברית". לכן נהגו בני אשכנז שהש"ץ העומד לסליחות מתעטף בטלית גדול⁴⁰. אולם, מנהג בני ספרד אינו כן, וטוב להנהיג שאם הסליחות נאמרות ביום, יתעטף השליח ציבור בטלית מהטעם הנזכר.⁴¹

בקהילות שנוהגים להתעטף בטלית, האם שליח הציבור יברך על התעטפות זו?

בסליחות הנאמרות ביום - מעיקר הדין כאשר מתעטף בטלית בין אם היא שלו ובין אם היא של בית הכנסת - יש לו לברך על התעטפות זו, גם אם כוונתו לשם כבוד הציבור ולא לשם מצוות ציצית, וכן פסק במשנ"ב.⁴²

בסליחות הנאמרות בלילה - החזון שמתעטף בטלית אינו מברך עליה, משום שיש מחלוקת ראשונים אם כסות יום בלילה חייבת בציצית, וספק ברכות להקל⁴³. ויש מדקדקים להתעטף בטלית של חברו, ומכוונים שלא לקנותה, בכדי שתחשב 'טלית שאולה' הפטורה מברכה לכל הדעות, ולא יקח טלית של בית הכנסת שגם היא חשובה כשלו⁴⁴, ואם אין לו טלית שאולה, יקח טלית של בית הכנסת ויכוון שלא לזכות בה, ולא יברך עליה כיון שמתעטף בה רק משום כבוד הציבור⁴⁵. אם התעטף החזון בטלית שלו לאמירת הסליחות, שנתבאר שאין מברכים על עטיפה זו בלילה, לכשיאיר היום ימשימש בציצית הטלית ויברך על הטלית⁴⁶.

למעשה, נהגו ברוב קהילות אשכנז שלא לברך על התעטפות זו אלא אם כן כוונתו לקיים מצוות ציצית,

ולכן כאשר מתעטף בטלית רק לכבוד הציבור כגון כשעולה חזן או כשעולה לתורה וכהן לברכת כהנים ושאר כיבודים - לא יברך עליה כלל⁴⁷.

מי שכבר אמר סליחות בציבור, ונמצא בבית הכנסת שאומרים סליחות, כיצד ינהג כשאומרים הציבור וידי נפילת אפיים?

מי שכבר אמר סליחות ונמצא כעת במקום שאומרים סליחות, אינו צריך לומר עמהם הסליחות⁴⁸, ב'אמירת הויידוי' - נחלקו הפוסקים אם חייב לחזור ולהתוודות עמהם, והעיקר לדינא להקל שאין צריך לחזור ולהתוודות, אולם נכון לעמוד בשעת הציבור מתוודים, ויאמר עמהם לכל הפחות "חטאנו עוינו פשענו" שהוא וידי כללי וקצר⁴⁹.

מכל מקום, כששומע י"ג מידות, חייב לענות עם הציבור כמו שאר דברים שבקדושה, הגם שאם לומד תורה מעיקר הדין פטור מלענות עמהם משום שהעוסק במצווה פטור מן המצווה, מכל מקום, משום מראית העין יש לו לענות עמהם, אלא אם כן נמצא בחדר אחר ולומד שאז אינו חייב לענות⁵⁰.

מה הם המעלות הנצרכות כשבוחרים שליח ציבור?

שליח ציבור צריך שיהיה ריק מעבירות, עניו, מרוצה לקהל, ומעביר על מידותיו, וקולו ערב. ואם לא מצא מי שיהיה בו כל המידות הללו, יבחרו את הטוב שבציבור בחכמה ובמעשים טובים, ולא כאותם הבוחנים רק אם קולו ערב, ואינם שמים על ליבם את שאר המעלות. ופשוט שעדיף שליח ציבור בן תורה, אף שאין קולו ערב כל כך כמו שליח ציבור אחר שאינו בן תורה⁵¹.

לכתחילה, בימים נוראים יש לחזור אחר שליח ציבור נשוי⁵², והוא מבין שלושים שנה ומעלה⁵³, כי בן שלושים ונשוי, לבו נשבר ונכנע ביותר, ונאמר "לב נשבר ונדכה אלוקים לא תבזה"⁵⁴, ומעלת נשוי קודמת על בן שלושים⁵⁵, ובן תורה וירא חטא שאינו נשוי ועל בן שלושים, קודם על אדם פשוט נשוי ובן שלושים⁵⁶.

ומכל מקום, אם הוא ירא שמים וקולו ערב ונעים לקהל אף שאינו בן תורה, עדיף מבן תורה שאין קולו נעים, קל וחומר אם בקולו מעורר את הציבור, שעדיף על חזן בעל מעלות אחרות⁵⁷, ובלבד שיתפלל בכובד ראש באימה ובריאה, ומכוון בקולו להודות ולשבח את ה' ⁵⁸, אבל אם משמיע קולו כדי שישבחוהו על קולו הנעים, הרי זה מגונה⁵⁹, ובאופן זה ימנו אחר אף שאין קולו נעים.

כמו כן, ראוי ביותר לקחת שליח ציבור בשכר, מאשר לקחת שליח ציבור בהתנדבות, כי במקום שהשליח ציבור מקבל שכר, הוא מקפיד לבוא בזמן, ומתבונן ונזהר יותר בתפילתו, ואין אדם שאינו הגון רשאי לקפוץ לפני התיבה, ואילו היה הדבר בחינם הרשות נתונה לכל⁶⁰.

21 חזו"ע ימים נוראים עמוד ח. כיון שבדור הקודם היו רגילים להשכים ודרכם בכך, אלא שמתבטלים מעט מלימודם הרגיל לומר סליחות, אבל אלה שלא הורגלו בכך, על ידי שמשכימים לסליחות נגמר להם ביום מיוחד ראש ועייפות, ומתמנעמים בלימודם, ותורתם נעשית קרעים קרעים.
22 שם עמוד י, וראה ביב"ח ח"ב סימן כא אות י והאלה.
23 לב האדם הוא בערך ד' אצבעות תחת הדוד בצד השמאלי, נמשך לצד פנים.
24 סימן תרו"ס כ"ג במג"א בשם מדרש קהלת, משנ"ב ס"ק יא, חסד לאלפים אות ד, בא"ח פרשת כי תשא ס"ג, כה"ח סימן קלא סק"ה ושם העתיק את הטעם על פי הסוד משער הכוונות.
25 כה"ח סימן ס"ק יג.
26 אחרונים.
27 מג"א סימן תקסא סק"ה, בשם האבודרהם, משנ"ב סימן תקפא סק"ד, כה"ח סימן קלא סק"ב, חזו"ע עמוד לב והערה ו בשם הרבה מהראשונים.
28 תרגום אונקלוס וקרא בשמא דה', וכ"כ בפירש"י כתרומה, וכן פירשו לדבריו הרא"ה והשפת חכמים, עיין עוד חזו"ע שם, ומסיק שהעיקר להפסיק, אך האומרים יחד אינו טועה מוחלט כיון שיש ראשונים שפירשו כן.
29 חסד לאלפים סימן קלא ס"ט, בא"ח ש"א פרשת כי תשא סעיף יא, כה"ח שם, חזו"ע עמוד לב.
30 במשנ"ב לא הביא פסק זה, ולמעשה בני אשכנז לא מקפידים בזה.
31 בא"ח שם סעיף י, כה"ח שם, חזו"ע שם.
32 חסד לאלפים סימן קלא אות ט, בא"ח שם.
33 שמואל לד ח, ברכי יוסף סימן קלא אות ו בשם המהר"י קולון, ועוד פוסקים כפי שהביא הכה"ח שם ס"ק יט, וכן פסק בחזו"ע עמוד לג.
34 הליכות מועד עמוד נג.
35 בא"ח שם וכתב שכן הוא נוהג ואף שאינו חובה, מכל מקום אם לא יועיל לא יזיק.
36 חזו"ע עמוד לג.
37 בא"ח ש"א פרשת כי תשא הלכה ד.
38 ברכי יוסף סימן תקפא אות ד, וזכר לאברהם אות ו, חסד לאלפים אות ט ועוד, עיין כה"ח סימן קלא ס"ק כא.
39 ולפחות יחייק אצלו באופן קבוע דף עם ביאור הי"ג מידות ויכוון מתוך הדף תוך כדי אמירתו. הליכות מועד עמוד נג, ועיין שם וכתב פירוש קצר על הי"ג מידות.
40 משנ"ב סימן תקפא סק"ו.
41 חזו"ע עמוד ו, הליכות מועד עמוד מה.
42 משנ"ב סימן י"ד ס"ק יא.
43 שלדעת הרא"ש צריך לברך על טלית בלילה, ולדעת הרמב"ם אין מברכים, לבוש סימן תקפא, א, ועיין משנ"ב

שם סק"ו. ועיין עוד שו"ע סימן יח סעיף א.
44 כיון שעל דעת כן קנו אותה הקהל שכל מי שלובש יהיה שלו, משנ"ב סימן י"ד ס"ק יא.
45 ט"ז סימן תקפא ס"ק ב, הובא במשנ"ב שם סק"ו, בה"ל סימן י"ד ד"ה שאלה.
46 רמ"א סימן יח סעיף ג, משנ"ב ס"ק יא, וכמבואר בשו"ע סימן ח סעיף י.
47 הליכות שלמה פרק ג סעיף יב בשם הגרש"י איוערכין, ש"ת משנה הלכות ח"ט סימן רלד. פסקי תשובות סימן יד אות ז.
48 ואם רוצה בכך רשאי, ויכוון שעושה כן כדי ללכול עצמו עם הציבור, כדי שלא יהיה בכלל דברי הארז"ל בשער הכוונות דף נ"ג שהחזיר ומתוודה הרי הוא ככלל השב על קיאו, הובא בכה"ח סימן קלא ס"ק יג. וכן מי שכבר אמר סליחות יכול לשמש כשליח ציבור לציבור שעדיין לא אמרו סליחות ואין להם שליח ציבור, כיון שאין באמירת הסליחות פעם נוספת חשש של הוצאת שם שמים לבטלה, שבת הלוי ח"ה סימן סא אות א.
49 בא"ח ש"א פרשת כי תשא ס"ז, כה"ח שם, ולענין העמידה, יש לו לעמוד מהלכות דרך ארץ, שכן מובא במסכת דרך ארץ (פ"ד ה"ה) לא יעמוד בין היושבים ולא ישב בין העומדים, אלא אם כן ישנם עוד אנשים שיושבים שם שאז יכול להקל, בפרט אם הוא לומד. הליכות מועד עמוד ג.
50 הליכות שלמה תפילה פ"ט עמוד קכב, שבה"ל ח"ט סימן מג, פסקי תשובות סימן רטו הלכה ד.
51 שו"ע סימן נג סעיפים ד ה.
52 דומיא דכחן גדול שנאמר ד ופכר בעדו ובעד ביתו, וכמבואר בגמרא יבמות ט"ג ע"ב. ומכל מקום אם היה נשוי ורגיל להתפלל כשליח ציבור בימים נוראים, ואחר כך התאלמן, יכול להמשיך להיות שליח ציבור, וכן אם מינהו בביתו אלמן והחזיק בזה כמה שנים, אין לסלקו, מטה אפרים סימן תקפא סעיף כז, שערי תשובה אות ז, כה"ח ס"ק מג.
53 שאז ראוי בן לוי לעבודה, ותפילה כנגד עבודת בית המקדש, וגם שאז הוא בחצי ימי הזקנה (בן ששים לזקנה אבות פ"ה מכ"א).
54 אבות פ"ה סימן תקפא סעיף א, ומשנ"ב שם. ועיין שעה"צ ס"ק כב.
55 שעדיף על בן שלושים שסיבתו דומיא דעבודת הלויים בבית המקדש, שבת הלוי ח"ה סימן סא אות ב.
56 משנ"ב שם ס"ק יג, כה"ח ס"ק מב, חזו"ע עמוד דל.
57 אור לציון ח"ד עמוד כב.
58 כמבואר בפסיקא רבתי הובא בשיבולי' הלקט סימן י, "כבד את ה' מהונך", ממה שחנך, שאם היה קולך ערב ונעים, והיית יושב בבית הכנסת, עמוד וכבד את ה' בקולך.
59 שו"ע סימן נג סעיף יא, ועליז נאמר "נתנה עלי בקולך על כן שנאתיה", ירמיה יב ח.
60 שו"ע סימן נג סעיף כב, משנ"ב ס"ק סג.